

گفتمان مهدویت در شمال افریقا (تا پایان دولت موحّدین)

www.ketab.ir

نویسنده

دکتر زینب علی‌زاده جورکویه

تهران، ۱۴۰۰

پژوهشکده تاریخ اسلام

گفتمان مهدویت در شمال آفریقا (تا پایان دولت موحّدین)

نویسنده: دکتر زینب علی‌زاده جورکویه

ناشر: پژوهشکده تاریخ اسلام

مدیرنشر: خلیل قویدل

چاپ اول: ۱۴۰۰

شمارگان: ۷۰۰

چاپ و صحافی: چاپ تقویم

ردیف انتشار: ۹۶

۹۰۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۷۳۹۸-۶۸-۵

این کتاب با کاغذ حمایتی منتشر شده است

کلیه حقوق برای پژوهشکده تاریخ اسلام محفوظ است

خیابان ولیعصر (عج)، خیابان شهید کامسور، خیابان رستگاران، شهرز شرق، شماره ۹

تلفن: ۳-۸۸۶۷۶۸۶۱ / فکس: ۸۸۶۷۶۸۶۰

web: www.pte.ac.ir

سرشناسه:	علی‌زاده جورکویه، زینب، ۱۳۴۵
عنوان و نام پدیدآور:	گفتمان مهدویت در شمال آفریقا (تا پایان دولت موحّدین) / نویسنده زینب علی‌زاده جورکویه.
مشخصات نشر:	تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام، انتشارات، ۱۴۰۰.
مشخصات ظاهری:	۴۶۳ ص.: نقشه (رنگی).
فروست:	پژوهشکده تاریخ اسلام؛ ۹۶.
شابک:	978-600-7398-68-5
وضعیت فهرست‌نویسی:	فیا
یادداشت:	واژه‌نامه
یادداشت:	کتابنامه: ص. [۳۸۱]-۴۰۴.
یادداشت:	نمایه.
موضوع:	مهدویت
موضوع:	Mahdism
موضوع:	موحدون — آفریقای شمالی
موضوع:	Almohades — Africa, North
موضوع:	آفریقای شمالی — تاریخ — ۵۱۵-۶۸۸ق.
موضوع:	Africa, North — History — 1121-1269
رده‌بندی کنگره:	BP۲۲۴
رده‌بندی دیویی:	۲۹۷/۴۶۲
شماره کتابشناسی ملی:	۸۴۹۶۹۲۴
اطلاعات رکورد کتابشناسی:	فیا

سخن اول

تاریخ هر امت و جامعه‌ای میانگر فرهنگ و تمدن آن است. به همین دلیل، علم تاریخ در میان علوم، جایگاهی ویژه یافته است. جامعه اسلامی به عنوان یک امت جهانی، دارای چهارده قرن سابقه تاریخی با ابعاد و عناصری روشن و بدون ابهام است. اهمیت این پیشینه تاریخی و ابعاد گوناگون آن، مانند فرهنگ، تمدن، علوم، اخلاق، فلسفه و هنر و نقش بی‌بدیل آن در تمدن جهان معاصر، تلاش گسترده دانشگاه‌ها و دانشمندان غربی را نیز در راه تحقیق و مطالعه این تاریخ عظیم برانگیخته است؛ تا بدان پایه که معتبرترین منابع و اطلاعات پژوهشی در حوزه‌های گوناگون تاریخ اسلام را در مراکز علمی غرب می‌توان سراغ گرفت.

به‌رغم توجه ویژه پژوهشگاه‌های دنیای غرب به اسلام، به علت ناتوانی ذاتی آنها از شناخت اسلام ناب و حقیقی - به دلیل عدم دسترسی مستقیم و به دور از تحریف به منابع اصیل و لاجرم اطلاع محدود پژوهشگران از زمینه‌ها و پس‌زمینه‌های یک تحقیق علمی جامع، آغاز حرکتی اساسی و همه‌جانبه از سوی دانشمندان اسلامی به منظور تصحیح و تکمیل تلاش‌های گذشته ضروری است. اگر این حرکت، گسترده، غنی و متکی بر پیشرفته‌ترین روش‌های پژوهشی آغاز شود، بی‌شک تغییرات بنیادی در مسیر این گونه مطالعات در پژوهشگاه‌های مهم دنیا در زمینه تاریخ اسلام و مسائل مختلف آن دور از دسترس نخواهد بود.

هدف اساسی از تأسیس پژوهشکده تاریخ اسلام - که هم اکنون در آغاز راه است - گام زدن در راه تحقق این آرمان می‌باشد. این پژوهشکده با همت و پیگیری استادان ارزشمند تاریخ اسلام و

رشته‌های پیوسته به آن، آغاز به کار کرده و برای نیل به اهداف مقدس خود، آمادۀ همکاری با همهٔ کسانی است که به این اهداف ایمان دارند. از این‌رو، پاسخگویی به هزاران پرسش را که در خلال مطالعهٔ ۱۴ قرن تاریخ اسلام مورد توجه خواننده و به خصوص پژوهشگران قرار می‌گیرد، وجههٔ همت خود قرار داده است. تحقق این مهم با روش‌های گوناگون دنبال می‌شود، که نشر آثار پژوهشی استادان و کارشناسان - به صورت تألیف و یا ترجمه - مانند اثر حاضر، از جملهٔ آنهاست. البته برنامه‌هایی همچون تشکیل کارگاه‌های تخصصی، نشست‌های علمی تخصصی و حمایت از پروژه‌های پژوهشی مورد نیاز، نیز برای تحقق هدف یاد شده در حال پیگیری و اجراست که ضرورت دارد کیفیت و کمیت آنها افزایش یابد.

این مرکز، هم‌اکنون با شش گروه علمی و زیر نظر شورای علمی فعالیت می‌کند، که ان شاء الله به زودی تعداد آنها به دو برابر افزایش خواهد یافت. از جمله اقدامات کم‌سابقهٔ پژوهشکده، تأسیس دانشنامهٔ جغرافیای تاریخی جهان اسلام است که بزودی اولین مجلد آن عرضه خواهد شد. این دانشنامه با ریاست یکی از استادان در هفت گروه علمی مشغول فعالیت است و هزاران مدخل را - تاکنون - همراه با منابع اصلی آن در پایگاه اینترنتی عرضه کرده است تا دسترسی محققان به منابع را آسان کند.

پژوهشکدهٔ تاریخ اسلام به وسیلهٔ پایگاه اینترنتی خود با همهٔ پژوهشگران و علاقه‌مندان به مطالعه در سراسر جهان پیوند برقرار می‌کند. این پایگاه، علاوه بر انعکاس همهٔ فعالیت‌های این مرکز علمی، بازتاب‌دهندهٔ فعالیت‌های علمی انجام شده توسط مراکز و اشخاص دیگر در این رشته است. با فعال شدن پایگاه مزبور، دسترسی پژوهندگان به مرکزی جامع و همه‌جانبه، که انعکاس‌دهندهٔ همهٔ آثار موجود در زمینهٔ تاریخ اسلام باشد، میسر خواهد شد.

علاوه بر آن، هم‌اکنون کتابخانهٔ تخصصی (حقیقی و مجازی) فعال است و به تدریج فعال‌تر خواهد شد. از خداوند بزرگ، برای این تلاش و همهٔ تلاشگران در راه حق و حقیقت، آرزوی موفقیت می‌کنم.

سیدهادی خامنه‌ای

رئیس پژوهشکدهٔ تاریخ اسلام

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	۱۳
دیباچه.....	۱۷
فصل اول: تعریف‌ها و کلیات.....	۲۹
۱. گفتمان.....	۳۰
۱-۱. تحلیل گفتمان و انواع رویکرد گفتمانی.....	۳۰
۲-۱. نظریه گفتمان لکلوتو و موف.....	۳۳
قدرت، سیاست و هویت در نظریه لکلوتو و موف.....	۳۶
پیدایش گروه در نظریه لکلوتو و موف.....	۳۸
اسطوره و پنداره در نظریه لکلوتو و موف.....	۴۰
غیرت‌سازی، ابزاری برای تکوین گفتمان.....	۴۱
عوامل هژمونی گفتمان در نظریه لکلوتو و موف.....	۴۲
۳-۱. نقد نظریه گفتمان لکلوتو و موف.....	۴۴
۴-۱. کاربرست نظریه گفتمان لکلوتو و موف در پژوهش.....	۴۸
۱-۴-۱. توصیف نظم گفتمان.....	۵۱
۲-۴-۱. چگونگی تکوین گفتمان.....	۵۱
۳-۴-۱. چرایی هژمونیک شدن گفتمان.....	۵۲
۲. مهدویت.....	۵۳
۳. تحول سیاسی.....	۵۵
۴. مآخذشناسی.....	۵۷
۴-۱. منابع جغرافیایی و سفرنامه‌ها.....	۵۷
۴-۲. کتب فتوح.....	۵۸
۳-۴. تاریخ‌های عمومی.....	۵۹
۴-۴. تاریخ‌های محلی.....	۶۰
۵-۴. تاریخ‌های دودمانی.....	۶۵

۶۴	۶-۴. کتب طبقات و تذکره‌ها
۶۸	۷-۴. کتب فرق و مذاهب
۷۱	فصل دوم: زمینه‌های تکوین و گسترش منجی‌گرایی در شمال آفریقا
۷۱	۱-۲. مهدویت در اسلام و گسترش آن در سرزمین‌های اسلامی
۷۵	۱-۱-۲. تمسک امویان شام به مهدویت
۷۸	۲-۱-۲. مهدویت شیعه
۸۳	۳-۱-۲. تمسک خلفای عباسی به مهدویت
۸۵	۲-۲. فتوحات و گسترش اندیشه مهدویت در مغرب اسلامی
۸۸	۱-۲-۲. ساختار جمعیتی مغرب
۹۳	۲-۲-۲. احادیث در فضیلت مغرب
۹۳	۳-۲-۲. منجی‌گرایی در شمال آفریقا پیش از اسلام
۹۶	۴-۲-۲. ورود اندیشه مهدویت در مغرب اسلامی
۹۹	فصل سوم: گفتمان مهدویت خوارج در شمال آفریقا
۹۹	۱-۳. ورود خوارج به مغرب
۱۰۳	۲-۳. نظم گفتمان سیاسی در مغرب تا برآمدن دولت برغواطه
۱۰۴	۱-۲-۳. مشروعیت سیاسی از نظر خوارج صفّه به مغرب
۱۰۴	۲-۲-۳. مشروعیت سیاسی از نظر خوارج اباضیه مغرب
۱۰۷	۳-۲-۳. مشروعیت سیاسی از نظر قبایل برغواطه
۱۱۵	مذهب برغواطه در منابع تاریخی و جغرافیایی
۱۱۸	۳-۳. تکوین گفتمان مهدویت برغواطه
۱۲۱	۴-۳. هژمونی گفتمان مهدویت برغواطه
۱۲۱	۱-۴-۳. قابلیت دسترسی و کسب اعتبار گفتمان مهدویت برغواطه
۱۲۳	۲-۴-۳. عاملان سیاسی گفتمان مهدویت برغواطه
۱۲۳	صالح برغواطی
۱۲۷	یونس برغواطی
۱۲۷	۳-۴-۳. حاشیه‌رانی و برجسته‌سازی در گفتمان مهدویت برغواطه
۱۲۹	۵-۳. شکست هژمونی گفتمان مهدویت برغواطه
۱۳۲	نتیجه‌گیری
۱۳۵	فصل چهارم: گفتمان مهدویت شیعه در شمال آفریقا تا پایان دولت موحّدین
۱۳۵	۱-۴. حضور شیعه در مغرب اسلامی
۱۳۷	۱-۱-۴. گفتمان سیاسی ادرسیان
۱۴۱	مهدویت ادرسیان

۱۴۳.....	شکست هژمونی گفتمان سیاسی اذریسیان
۱۴۴.....	۲-۴. گفتمان مهدویت فاطمیان
۱۴۴.....	۱-۲-۴. نظم گفتمان سیاسی در مغرب همزمان با دعوت فاطمیان
۱۴۴.....	گفتمان سیاسی اهل سنت (دولت بنی اَغلب) در سده سوم هجری قمری
۱۴۹.....	گفتمان سیاسی خوارج اَباضیه مغرب در سده سوم هجری قمری
۱۵۲.....	گفتمان سیاسی شیعه در مغرب در سده سوم هجری قمری
۱۵۳.....	۳-۴. تکوین گفتمان مهدویت فاطمیان در مغرب
۱۵۵.....	تأویل روایات و جعل احادیث
۱۵۷.....	گسترش اشعاری در وصف مهدی موعود
۱۵۹.....	تأکید بر نسب علوی از سوی فاطمیان
۱۶۲.....	۱-۳-۴. غیریت‌سازی گفتمان مهدویت فاطمیان
۱۷۴.....	۲-۳-۴. هژمونی گفتمان مهدویت فاطمیان
۱۷۵.....	۳-۴. در دسترس بودن و کسب اعتبار گفتمان مهدویت فاطمیان
۱۷۸.....	۳-۴. عاملان سیاسی گفتمان مهدویت فاطمیان
۱۷۸.....	ابوعبدالله الشَّعْبِی
۱۹۰.....	غنی‌الله مهدی
۱۹۸.....	ابوالقاسم بن غنی‌الله
۱۹۹.....	المُعزّز لدین الله
۲۰۵.....	۵-۳-۴. شیوه‌های حاشیه‌رانی و برجسته‌سازی در گفتمان مهدویت فاطمیان
۲۱۱.....	۶-۳-۴. شکست هژمونی گفتمان فاطمیان در مغرب
۲۱۲.....	۴-۴. ادعای مهدویت عبدالرحمن فاطمی
۲۱۴.....	نتیجه‌گیری
۲۱۷.....	فصل پنجم: گفتمان مهدویت اهل سنت در شمال افریقا تا پایان دولت مُوَحِّدین
۲۱۷.....	۱-۵. نظم گفتمان سیاسی مغرب در سده پنجم هجری قمری
۲۱۸.....	گفتمان سیاسی شیعه در مغرب سده پنجم هجری قمری
۲۲۰.....	گفتمان سیاسی اهل سنت مغرب در سده پنجم هجری قمری
۲۲۰.....	دولت بنی صالح در نکور
۲۲۱.....	دولت بنی رند در قفصه
۲۲۱.....	دولت بنی جامع در قَابِس
۲۲۱.....	ورود گروه‌های جدید اعراب و نورمان‌ها به مغرب
۲۲۴.....	گفتمان سیاسی دولت مُرابطین
۲۳۱.....	۲-۵. تکوین گفتمان مهدویت مُوَحِّدین

پیشگفتار

شمال آفریقا (مغرب) در دوره اسلامی با تحولات سیاسی و مذهبی گسترده‌ای روبه‌رو شد. یکی از مهم‌ترین تحولات، روی آوردن و به کارگیری گفتمان^۱ مهدویت توسط برخی از رهبران آن سرزمین بود. نگارنده در این کتاب به بررسی گفتمان‌های گوناگون مطرح شده در شمال آفریقا تا پایان دولت مؤحدین پرداخته و به کمک تحلیل گفتمان^۲ «ارنستو لکلوتو»^۳ و «شتال موف»^۴ و با تکیه بر منابع تاریخی موجود و در دسترس، سه گفتمان مهدویت خوارج، مهدویت شیعه و مهدویت اهل سنت را در مغرب^۵ شناسایی و مورد بررسی قرار داده است. این اثر از نوآوری‌هایی برخوردار است، از جمله:

۱. گشودن باب تازه‌ای در مطالعه تاریخ مغرب اسلامی که براساس دیدگاهی میان‌رشته‌ای است.
۲. بررسی گفتمان قبایل برغواطیه خارجی مذهب در شمال آفریقا که برای اولین بار در این اثر انجام شده است. این موضوع پیش از این در مقاله‌ای توسط نگارنده به رشته تحریر درآمده،^۶ اما در این اثر به تفصیل، مورد بررسی قرار گرفته است.

1 Discourse

۲ Discourse analysis: در مطالب مربوط به واکاوی نظری این پژوهش، به تعریف واژه گفتمان پرداخته شده است.

۳ Ernesto laclau: فیلسوف آرژانتینی (۱۹۳۵-۲۰۱۴م) همراه همسرش Chantal Mofie، از سردمداران مکتبی موسوم به «مکتب تحلیل گفتمانی اسکس Essex» بودند.

۴ Mofie متولد ۱۹۴۳م اهل بلژیک، همسر لکلوتو بود. وی همراه همسرش به مطالعه در زمینه فلسفه سیاسی پرداخت.

۵ سرزمین وسیعی از غرب مصر تا اقیانوس اطلس که شامل کشورهای لیبی، تونس، الجزایر و مراکش امروزی است.

۶ زینب علی‌زاده، فاطمه جان‌احمدی و عبدالحسین کلانتری (پاییز و زمستان ۱۳۹۲)، «بررسی مهدویت در دولت برغواطیه»، مجله مطالعات اسلامی: تاریخ و فرهنگ، سال چهل و پنجم (پیاپی ۹۱)، صص ۶۵-۸۸.

۳. بررسی ادعای مهدویت فاطمیان با رویکرد تحلیل گفت‌مانی که پیش از این تنها توسط نگارنده در مقاله‌ای به چاپ رسیده^۱ و در این کتاب با تفصیل بیشتر به آن پرداخته شده است.

۴. بررسی گفت‌مان مهدویت ابن‌تومرت موحّدی که برای اولین بار به صورت میان‌رشته‌ای مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. البته شخصیت کاریزماتیک ابن‌تومرت، پیش از این در مقاله‌ای توسط نگارنده به رشته تحریر درآمده است.^۲ این وجه از شخصیت رهبر موحّدین، در این کتاب با گستردگی بیشتری تجزیه و تحلیل شده است.

مطالب کتاب شامل یک مقدمه و پنج فصل است:

در فصل اول به تعریف‌ها، واکاوی نظری پژوهش و مآخذشناسی پرداخته شده است. فصل دوم به زمینه‌های خیزش و گسترش اندیشه‌های منجی‌گرایانه در شمال آفریقا اختصاص دارد. در فصل سوم، گفت‌مان مهدویت خوارج شمال آفریقا مورد بررسی قرار گرفته است. در فصل چهارم، ضمن بررسی ورود اندیشه شیعی به شمال آفریقا، گفت‌مان مهدویت شیعه در این سرزمین مورد تحلیل قرار گرفته است. موضوع فصل پنجم، بررسی گفت‌مان مهدویت اهل سنت در شمال آفریقا تا پایان دولت موحّدین است.

در پایان، افزون بر «سخن آخر» که به جمع‌بندی مطالب کتاب پرداخته شده، برای راهنمایی و آسانی دستیابی به آگاهی‌های کتاب، تعاریف اصطلاحات تاریخی، جغرافیایی و جامعه‌شناسی مهم کتاب، نقشه‌ها، فهرست حاکمان و نمایه کتاب‌ها، مقاله‌ها و اعلام آورده شده است.

نویسنده این اثر، مدعی انجام تحقیقی کامل در موضوع مورد بحث نیست. مسلم است که با یافتن منابع تازه و به کار بستن روش‌ها و نظریه‌های دیگر، می‌توان بررسی و مطالعات در این زمینه را ادامه داد و فرصت کامل کردن و از بین بردن کاستی‌های کتاب را فراهم کرد.

۱. زینب علی‌زاده و فاطمه جان‌احمدی (پاییز و زمستان ۱۳۹۵)، «واکاوی گفت‌مان مهدویت فاطمیان در مغرب‌اسلامی»، *دوفصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات تاریخی جهان اسلام*، سال چهارم، شماره هشتم، صص ۱۱۱-۱۳۸.

۲. زینب علی‌زاده، فاطمه جان‌احمدی و مهدی جلیلی (بهار ۱۳۹۵)، «تأثیر رهبری کاریزماتیک ابن‌تومرت در پیروزی موحّدین»، *فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء*، سال ۲۶، شماره ۲۹، صص ۱۰۷-۱۳۱.